

DANMARK ER ET KRISTENT LAND. Det udsagn hører man ofte, og hvis man ønsker belæg for sine ord, så kan man altid henvise til regeringsgrundlaget fra 2016. Her hedder det nemlig: »Danmark er et kristent land, og den evangelisk-lutherske kirke indtager en særstatus som folkekirke« (Statsministeriet 2016: 84). Men har regeringen egentligt ret i, at det forholder sig sådan, eller skriver de det netop, fordi det ikke er så indlysende, at Danmark er et kristent land? Hvordan har danskerne det egentligt med kristendommen og med religion i et hele taget? Og hvilke konsekvenser har det for den danske folkeskole og for dens håndtering af religiøse dilemmaer? De spørgsmål skal vi belyse i dette kapitel. Det skal i første omgang handle om religionens rolle i Danmark for derefter at omhandle religionens rolle i den danske folkeskole.

At der er en række religiøse dilemmaer i folkeskolen og i offentlige institutioner i det hele taget, kan der ikke herske tvivl om. De seneste ti års tid har diskussioner om religion fyldt meget i den offentlige debat. Det har handlet om alt fra bederum til frikadeller, og det går sjældent stille for sig, når sådanne emner tages op. Religion har med følelser at gøre, og nogle gange med meget stærke følelser. Derfor kan sager, der angår religion, ofte føre til meget store uenigheder, hvilket også vil komme til udtryk hos denne bogs interviewpersoner. »Guderne er til glæde for nogle, men til kvalme for andre«, siger lektor **Mikael Rothstein**. Ifølge biskop **Peter Skov-Jakobsen** er mange danskere forståeligt nok utrygge ved religion, da religion »kan gå dybt«. Religion indeholder, siger han, et voldspotentiale, men også et fredspotentiale. Tidligere formand for Ateistisk Samfund **Anders Stjernholm** mener, at næst efter klimaforandringer og økonomisk ulighed er religion det største problem, vi har.

Den danske folkeskole er også anledning til stor uenighed, og det er måske ikke så overraskende, for det handler jo om statens uddannelse og dannelse af de kommende generationer, om vores børn og deres fremtid, og det foregår i et samspil mellem stat, skole, forældre og barn. Og når det så handler om religion i skolen, og – mere overordnet set – om religion i institutioner, så er vejen banet for, at følelserne kan komme i kog. Der er flere faktorer, der er med til at gøre

Brandt, Ane Kirstine & Pia Rose
Börselt (2019) Gud i skolen 2. udgave,
Samfundslitteratur, s. 31-49

disse diskussioner vanskelige. Dels kan det naturligvis altid være vanskeligt at have med følelser at gøre. Man glemmer måske at holde hovedet koldt og giver frit løb for sin glæde, begejstring, harme, forargelse eller vrede. Dels er (skole)politiske holdninger og forskellige religionssyn som sagt anledning til holdningsmæssig uenighed. Desuden udgør religiøse traditioner og religiøs udfoldelse i skolen et felt, der sjældent er lovgivet specifikt om. Det er op til den enkelte skole eller kommune at træffe beslutninger om, hvad man vil gøre. Men disse lokale beslutninger udløser ofte landsdækkende debat i medierne, hvor det bliver set som et overordnet angreb på danske værdier eller et overordnet kulturtab, hvis en skole fx vælger at afvikle juleafslutningen i kirken. Et eksempel fra 2017 er Gribskolen i Græsted, hvor skolen med henvisning til, at der er forskellige trosretninger repræsenteret på skolen, valgte at aflyse den årlige julegudstjeneste, hvilket affødte protester fra en række forældre.

Som det fremgår af bogen *Gud på Borgen*, er mange politikere tilfredse med, at der ikke er lovgivet fra centralt hold, for det betyder, at der kan tages lokale hensyn (Brandt og Böwadt 2011). Meget handler om fortolkninger og gråzoner. Der er altså ikke en regel, der dikterer, at en censor *skal* give hånd til eleverne, men det kan virke dybt provokerende, hvis vedkommende ikke gør det. Der er ikke regler om, hvorvidt lærere og elever må bære muslimske tørklæder i skolen. Nogle vil henvise til, at tørklædet er kvindeundertrykkende og anti-demokratisk, hvilket ikke går i en skole, der står for både demokrati og ligestilling. Andre vil blankt afvise, at det skulle være tilfældet, og at det vil stride imod religionsfriheden at forbyde tørklæder i skolen. I forhold til juleafslutning i kirken diskuterer man, om der er tale om en harmløs og hyggelig tradition eller et ekskluderende ritual? Denne diskussion er tilbagevendende hvert år i december, og udløser hver gang lige stor harme og forundring hos såvel tilhængere af traditionen som modstandere. Endvidere er argumenterne på begge sider stort set de samme hvert år, hvilket vi vender tilbage til i kapitel 6 om religiøse traditioner i folkeskolen.

Når ovennævnte spørgsmål forsøges besvaret, baserer svarene sig ofte først og fremmest på holdninger og værdier. Og når det kommer til spørgsmål om religion i Danmark, kompliceres det yderligere af, at evangelisk-luthersk kristendom i høj grad udfolder sig som kulturkristendom, hvor det i spændet mellem tradition og religion oplever mere som tradition end som religion. Diverse traditioner i in-

stitutioner op til jul giver mange eksempler: Er krybbespillet fx udtryk for en religiøs handling? Er Luciaoptoget? Er det en religiøs handling at synge salmen *Et barn er født i Betlehem* til jul? Salmesang i skolen har været behandlet i medierne flere gange, fordi man på nogle skoler af hensyn til elever med muslimsk baggrund efter sigende censurerede salmerne, således at man fjernede ordene 'Jesus Kristus' fra salmeteksten. Men er det overhovedet en religiøs handling at synge ordene 'Jesus Kristus'? Ifølge tidligere overrabbiner **Bent Lexner** er det i hvert fald ikke en ligegyldig handling. Han fortæller: »Jeg har som jødisk dreng gået i en ikke-jødisk skole. Vi sang morgensang hver eneste morgen, og når vi kom til 'Jesus Kristus', lod jeg være med at synge med«. Vi vender tilbage til dette spørgsmål i kapitel 5.

Den danske folkeskole har bl.a. til formål at formidle dansk kultur og at gøre eleverne fortrolige med dansk kultur, som det fremgår af skolens formålsparagraf § 1 (Undervisningsministeriet 2017). Men hvordan harmonerer dette formål med et omgivende samfund, der er præget af kulturel og religiøs mangfoldighed? Det kan virke, som om at der sker flere ting på én gang. På den ene side står ønsket om at sikre og bevare den danske kultur, herunder evangelisk-luthersk kristendom, på den anden side står målsætningen om at ville ruste den kommende generation til et samfund med flere kulturer og religioner. Den danske folkeskole er altså ifølge folkeskoleloven både en kulturkristen dannelsesinstitution, men også en dannelsesinstitution, der underviser i og med menneskerettigheder og har demokrati, åndsfrihed og ligeværd som helt centrale værdier. Men inden vi går nærmere ind i problemstillinger, der omhandler skolen, skal vi først se på religionens rolle i Danmark.

Religionens rolle i Danmark

Som nævnt indledningsvist hævdes det ofte, at Danmark er et kristent land. At det forholder sig sådan hævder også undervisningsminister Merete Riisager, og hun siger videre, at »uanset om man er troende eller ikke-troende, så er værdierne, som vi bærer rundt på, præget af kristendommen, sådan som den har udviklet sig gennem århundrederne«. Derfor finder hun det vigtigt, at alle lærere i folkeskolen har en stor indsigt i kristendommen. Det vender vi tilbage til i det næste afsnit om religionens rolle i skolen. Men hvilken rolle spiller

religion og kristendom egentlig i Danmark? Ja, det kommer meget an på, fra hvilken vinkel man vælger at anskue det. Vi kan begynde med at kaste et blik på Grundloven.

Den danske folkekirke er skrevet ind i Den Danske Grundlovs § 4, som lyder: »Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten« (Danmarks Riges Grundlov med kommentarer 1999). Det betyder, at den danske folkekirke har en særstatus. Der er på papiret ikke tale om en statskirke, men der er tætte bånd imellem kirke og stat, hvilket fører til, at nogle alligevel betegner den som en statskirke. I alle tilfælde er der en høj grad af statsinvolvering (Schmidt 2011:139), alene af den grund at Folketinget lovgiver omkring en lang række folkekirkelige forhold. Desuden har den danske folkekirke en række privilegier, fx at betaling til kirken inddrives gennem den individuelle skatteopkrævning, hvorimod andre trossamfund selv må stå for at inddrive deres medlemmers betaling. Forudsætningen for, at staten understøtter kirken, er imidlertid, at flertallet af befolkningen skal tilhøre kirken. »Statens forpligtelse til at understøtte folkekirken hviler på, at det er den kirke, befolkningens flertal tilslutter sig« (Christoffersen 2012: 241). Det er ikke helt uden betydning, da medlemstallet har været og stadig er dalende.

Der er religionsfrihed i Danmark, hvilket vil sige, at staten sikrer, at den enkelte borger kan dyrke den religion, vedkommende nu engang lyster, og borgerens ret til ikke at dyrke religion overhovedet. I dag er der ca. 1.000.000 danskere, der ikke tilhører et trossamfund. Derfor kan de i sagens natur jo godt være religiøse, men de er i hvert fald ikke medlem af hverken folkekirken eller andre trossamfund (Folkekirke & Religionsmøde 2017). Det høje tal til trods har ateismen ikke stor tilslutning i Danmark. Ateistisk Selskab har lidt over 800 medlemmer. Ifølge tidligere formand **Anders Stjernholm** skyldes det, at ateismen ikke »har været på gadeplan endnu«. Der er det ifølge Stjernholm stadig præsterne, der dominerer. Religionssociolog Phil Zuckerman, som vi vender tilbage til, har en anden forklaring. Ifølge ham kan danskernes forhold til religion karakteriseres som »mild ligeegyldighed« (Zuckerman 2008). Religion bliver således ikke noget man aktivt gider bekæmpe eller noget, der fylder i ens liv overhovedet.

Religionsfriheden slås fast i Grundlovens § 67: »Borgerne har ret til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, der stem-

mer med deres overbevisning, dog at intet læres eller foretages, som strider mod sædeligheden eller den offentlige orden« (Danmarks Riges Grundlov med kommentarer 1999). Religionsfriheden skal netop sikre, at staten ikke udøver religiøs tvang i forhold til sine borgere. Staten må således ikke udsætte den enkelte borger for religiøs indoktrinering. Imidlertid kan det være svært at afgøre, hvornår der er tale om religiøs indoktrinering, hvilket vi vender tilbage til i kapitel 5. Her blot nogle få overvejelser. Forældre har ret til at opdrage deres børn religiøst – med mindre det kan true barnets sundhed, eller der anvendes fysisk tvang. Man kan derfor ikke sige, at forældre *ikke* må indoktrinere deres barn religiøst under henvisning til barnets religionsfrihed. Det er forældre juridisk set i deres gode ret til, på samme måde som de er i deres gode ret til at opdrage deres børn ikke-religiøst eller ateistisk, men staten må altså ikke udøve religiøs tvang over sine borgere. De klassiske menneskerettigheder fra oplysningstiden i 1700-tallet havde netop til formål at sikre det enkelte individ en række friheder i forhold til staten. Den danske grundlov blev indført i 1849, og før da var Danmark et kristent land i den forstand, at alle landets indbyggere – med få undtagelser – *skulle* være evangelisk-luthersk kristne. Tanken var, at landets indbyggere fulgte kongens religion, og kongen sås som kirkens overhoved. Da man med Grundloven fik religionsfrihed, anså man det for at være en trussel imod nationens enhed, hvis kongen ikke var evangelisk-luthersk, hvorfor man med § 6 sikrede sig, at kongen skulle tilhøre den evangelisk-lutherske kirke. Derfor har kongehuset den dag i dag ikke religionsfrihed.

Som tidligere nævnt er 75,3 % af den danske befolkning medlem af folkekirken, det svarer til ca. 4.350.000. Medlemstallet har været dalende over en længere årrække, men specielt inden for de seneste år har et stigende antal udmeldinger affødt en del diskussion. En diskussion, der både går på, om der rent faktisk er tale om et stort fald i antal medlemmer, og også om hvad det i så fald skyldes. Hvis vi begynder med nogle tal først, så er medlemstallet faldet fra 89,3 % i 1990 til 75,3 i 2018, dvs. et fald på 14 procentpoint. Det er dog værd at bemærke, at indbyggertallet i den periode også er vokset fra 5.135.409 til 5.781.190 i 2018 (Danmarks Statistik 2018). Årsager til faldet i medlemstilslutning kan bl.a. være en øget tilstrømning af folk fra lande, der er overvejende muslimske, men det skyldes også et faldende dåbstal. I 1990 blev 80,6 % af befolkningen døbt, mens tallet i 2015

var nede på 61,5 %. I Københavns stift var tallet helt nede på 39,6 %. (Kirkeministeriet 2018).

En forklaring på det faldende dåbstal er formentlig individualisering. I rapporten *Dåb eller ej* (Leth-Nissen og Trolle 2015) peger Karen Marie Leth-Nissen og Astrid Krabbe Trolle på, at forældre i stigende grad synes, at det ikke er op til dem at træffe et religiøst valg på deres børns vegne, hvorfor de afstår fra at lade dem døbe (Leth-Nissen og Trolle 2015: 19). Der er således med dåben ikke længere tale om et kollektivt ritual, alle stort set udfører uden måske at tænke nærmere over det, men noget, der ofte er til forhandling i den enkelte familie. Ud over det faldende dåbstal har Ateistisk Selskab også haft en betydning for nedgang i medlemstallet. I 2016 lancerede de nemlig en stor buskampagne, hvor de opfordrede folk til at melde sig ud af folkekirken. Kampagnen affødte en del udmeldelser. Endvidere har det haft en betydning, at folkekirken i 2012 indførte et ritual for vielse af homoseksuelle, da det fik en del på kirkens højrefløj til at melde sig ud.

Hvis vi vender tilbage til spørgsmålet om, hvorvidt man med rette kan karakterisere Danmark som et kristent land, så er der mange udsagn, der kan modsige den påstand, fx denne: »Vi lever i et multikulturelt samfund«. Dette udsagn hører man hyppigt. Endvidere vil nogle hævde, at danskere slet ikke er særligt religiøse. Den amerikanske religionssociolog Phil Zuckerman, som i 2005 til 2006 boede i Danmark med henblik på at interviewe en række danskere om deres forhold til religion, beskriver i den forbindelse Danmark som det mest sekulariserede land i verden. For danskerne spiller gudsyndkelse og kirkegang ingen særlig rolle, og danskerne er faktisk slet ikke særligt religiøse (Zuckerman 2008: 14). Hvordan får vi alle disse tilsyneladende divergerende udsagn til at hænge sammen? Udfordringen ligger i, at alle udsagn enkeltvis giver fin mening. Man kan argumentere for, at Danmark er et kristent land ud fra et historisk perspektiv og ud fra, at flertallet af landets indbyggere er medlemmer af den danske folkekirke. På samme tid kan man konstatere, at der er mange religioner i Danmark, og at der inden for de seneste 30-40 år har været en tilvækst af indbyggere med muslimsk baggrund. Islam er mange steder – især i de store byer – blevet en synlig religion, der præger gadebilledet. Kvinder med tørklæder er ikke et særsyn, men netop bare en del af gadebilledet, og flere nye moskeer opføres i disse år i Danmark. Er Danmark et af verdens mindst religiøse lande,

som Zuckerman hævder? Ja, på nogle måder. Institutionaliseret religion spiller for de fleste tilsyneladende ikke en stor rolle i dagligdagen, og i den forstand er den almindelige dansker ikke særlig religiøs. Det er kun et mindretal, der om søndagen deltager i højmassen i kirken. En undersøgelse af danskernes værdier fra 2008 viser, at 10 % af danskerne regelmæssigt går i kirke. Regelmæssigt defineres her som mindst én gang om måneden (Andersen og Lüchau 2011: 80). Det er også meget udbredt at betragte religion som en privatsag eller en personlig sag, hvilket vil sige, at man ikke skilter med sin religion, og at man ikke tager den med på jobbet eller på uddannelsesinstitutionerne. Religiositeten kan imidlertid sagtens trives på andre områder, og mange følger sig fx tiltrukket af buddhisme, spiritualitet og mindfulness. Kirkerne er fyldte til dåb, konfirmation, bryllup og begravelser, foruden selvfølgelig juleaften. Forskellige tendenser præger dermed billedet, snarere end entydighed – som på så mange andre felter har religionsfrihed, politisk frihed og dannelse til selvstændig tænkning betydet et folk med mange fortolkninger og holdninger.

Religion i det offentlige rum

Et diskussionspunkt, der har trængt sig på inden for især de sidste ti års tid, er spørgsmålet om, hvor meget religion må fylde i det offentlige rum. Den engelske filosof John Locke (1632-1704) agiterede i 1689 i skriftet *Et brev om tolerance* (Locke 2007) for, at kirke og stat bør adskilles helt, og at religion er en privatsag. På den måde kan borgerne nemlig leve sammen side om side uanset forskellige religiøse tilhørsforhold, hvilket muliggør religiøs tolerance. Dette skrev Locke på et tidspunkt, hvor religiøse stridigheder var ved at splitte et Europa, der var delt op i henholdsvis protestantiske og katolske lande. Princippet på det tidspunkt var 'cujus regio, ejus religio', som det hedder på latin. Det betyder 'den, som landet tilhører, hans trosretning skal gælde'. Det vil sige, at landets indbyggere var forpligtet til at have den samme religion som fyrsten eller kongen. Locke plæderede for, at fyrstens rolle skulle være en anden. I stedet for at sikre, at alle indbyggere havde den rette tro, skulle fyrsten sikre indbyggerne deres rettigheder. Opkomsten og betydningen af menneskerettighederne vender vi tilbage til i kapitlet 5 om religion og menneskerettigheder.

Hvis religion holdes som en privatsag, så betyder det også, at man

ikke tager sin religion med ud i det offentlige rum. Der møder man i stedet hinanden som borgere. Som et eksempel på en diskussion om religion i det offentlige rum kan man pege på diskussionen om, hvorvidt der skal være bederum på offentlige uddannelsesdiskussioner. I 2016 var der en del gymnasier, der valgte at forbyde eller afskaffe bederum. Argumentet for dette valg var bl.a., at bederummene på nogle le gymnasier var et potentielt arnested for social kontrol og radikalisering. Denne argumentation tager udgangspunkt i, at uddannelsesinstitutioner skal være religiøst neutrale steder. Hvis der fokuseres på religion, går det nemlig ud over sammenhængskraften. Tanken om, at religiøse forskelle splitter eleverne, har historiske tråde til bl.a. til Locke, men også til vækkelsesbevægelserne i Danmark i 1800-tallets begyndelse. Logikken er, at for at styrke fællesskabet kræver det, at religion er en privatsag, forstået som en sag, man ikke tager synligt med ud i det offentlige rum.

I 2016 blev der fra Dansk Folkepartis side stillet forslag om et generelt forbud mod bederum på offentlige institutioner. I Bemærkninger til forslaget hedder det, at bederum ikke er forenelige med danske traditioner, for i Danmark er religion en privatsag og skal derfor ikke udfolde sig på offentlige uddannelsesinstitutioner (Folketinget 2017). Interessant i denne sammenhæng er, at man fra politisk side intet problem har med religion på offentlige uddannelsesinstitutioner, når det handler om kristendommen. Man ønsker fx ikke at lovgive mod, at der kan bedes Fadervor i folkeskolen. Her argumenterer man oftest med bevarelsen af den kristne kulturarv og kendskab til traditioner. I forbindelse med diskussionen af bederum på offentlige uddannelsesinstitutioner blev der i sommeren 2017 fra undervisningsministeriets side foretaget en undersøgelse af omfanget af bederum. 1774 uddannelsesinstitutioner blev spurgt, og 1261 institutioner svarede. Undersøgelsen viste, at der kun var bederum på 27 institutioner, og at de mestendels blev benyttet af kristne organisationer (*Kristeligt Dagblad* 11. juli 2017). At spørgsmålet om bederum på offentlige institutioner kan være vanskeligt at tage stilling til, kommer også til udtryk ved, at man også er uenige om dette i Ateistisk Selskab. Tidligere formand **Anders Stjernholm** siger således: »Vi kan ikke blive enige om bederum, om det skal være tilladt eller ej. Så der er rigtig mange spørgsmål, som jeg ikke kan sige noget om uden at få halvdelen af mine medlemmer på nakken«.

Blandt vores interviewpersoner er der ikke overraskende store

uenigheder i spørgsmålet om, hvorvidt religion skal fylde i det offentlige rum. Overrabbiner **Jair Melchior** mener eksempelvis, at religion i dag fylder for lidt i det offentlige rum. Han siger: »Alle religioner er med til at sætte en værdifuld dagsorden for dit liv. Mennesker er ikke kun slaver af det moderne samfund. Man skal også høre den religiøse stemme, som kommer med et krav, et handlingskrav«. Ifølge **Anders Stjernholm** fylder religion for meget i det offentlige rum. Og man tilskriver generelt religion æren for alt for meget, hævder han, og skævvrider dermed kulturarven. Han siger: »Det samlede tankegods, som danner en voksens danskers eksistentielle tankegods og måde at navigere i livet på, er jo for 85 % vedkommede ikke kristne idéer. Højst 15 %, og det er måske for gavmildt. Så på den måde, ja, der fylder religion for meget«.

Mangler der religionskritik i Danmark?

Inden for de seneste ca. 10 år har kritik af religion været efterlyst fra forskellig side – dog med meget forskelligt fortegn. Nogle har efterlyst kritik møntet på islam, andre rettet imod evangelisk-luthersk kristendom. I interviewet med undervisningsminister Merete Riisager fremhæver hun indledningsvist, hvor vigtig religionskritik er. Hun fremhæver religionskritikkens betydning ikke mindst med henblik på elever med muslimsk baggrund. Elever skal nemlig ifølge Riisager »kunne reflektere over egen tekst og anerkende trosfrihed, sådan som den er formuleret i Grundloven. Det handler både om, at man må tro, og at man har lov til ikke at tro«. Og muslimer skal forstå, at verdslige love vejer tungere end religiøse love i et sekulært samfund og i et demokrati, siger hun videre. Det er værd at bide mærke i, at samtidig med at undervisningsministeren understreger kristendommens betydning historisk set i Danmark, så danner den sekulære tradition et uomtvisteligt grundlag for samfundets indretning og det ønskede værdigrundlag for borgerne. Andre, der for nyligt har agiteret for religionskritik, er religionsforsker Mikael Rothstein. Sammen med sin kollega Jens Andre Herbener har han en ugentlig klumme i *Politiken*, hvor ærindet er at kritisere religion, da de mener, at religionskritikken i dag er forstummet. Men hvor Riisager mener, at det er muslimer, der skal lære, at det er okay at kritisere religion, handler det for Rothstein og Herbener om kristendommen, nærmere bestemt protestantismen, der ifølge dem udgør en magtfaktor i Danmark

(Reiter og Lund 2017). Problemet er, ifølge Rothstein og Herbener, at ingen forholder sig kritisk til protestantismen. Og hvis man kritiserer den, vil man med stor sandsynlighed blive svinet til, hedder det videre. Dog mangler der i dag også en massiv kritik af islam, understreger de. Så selvom der er enighed om vigtigheden af religionskritik, kan ærindet således være temmelig forskelligt.

Disse to eksempler er interessante, fordi de afspejler en stor kompleksitet, når vi taler om religionens rolle i Danmark. En fløj mener, at den kristne kulturarv er truet og derfor skal bevares og sikres, og en anden fløj kritiserer kristendommen for at fylde alt for meget og for at udgøre en magtfaktor. Dette billede er meget sigende for situationen i dag, hvor der på denne ene side er stemmer, der ytrer, at religion har meget trange kår, og på den anden side andre stemmer, der taler om, at religion er vendt tilbage og fylder som aldrig før (se fx Brandt og Bøwadt 2011).

Ifølge Riisager er Danmark et kristent land, der bygger på kristne værdier, men det er samtidigt et sekulært og demokratisk samfund. At det forholder sig sådan, vil mange hævde, ikke er mærkeligt, da det netop er afstedkommet af den evangelisk-lutherske kristendom. Såvel en række forskere som en række meningsdannere hævder, at demokrati, menneskerettigheder og sekularisering bl.a. står i gæld til Martin Luther og reformationen. Ikke mindst 500-året for reformation i 2017 har båret brænde til det bål (for en redegørelse af diskussion, se fx Holm 2017). Modsat har der været en skarp kritik af en fejring af Luther. Og man har ligefrem talt om historieforvanskning. Professor i videnskabshistorie og idéhistorie Frederik Stjernfelt udgav i 2017 bogen *Syv myter om Martin Luther*, hvor han ikke lægger fingrene imellem. Bl.a. dementerer han heri, at Luthers tanker førte til fremvæksten af demokrati (Stjernfelt 2017: 74). Religionsforsker Jens André Herbener har skrevet bøger og lavet en hel hjemmeside viet til et opgør med den officielle hjemmeside for Luther-jubilæet. Vi kan således konkludere, at det er meget omdiskuteret, hvad Luther og lutherdommen har betydet for det danske samfund og for vel-færdsstaten.

Civilreligion og sammenhængskraft

Et begreb, der har betydning, når man skal forsøge at forstå forholdet mellem religion og kultur, er *civilreligion*. Begrebet går tilbage til

filosoffen Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). I skriftet *Samfundskontrakten* fra 1762 (Rousseau 2007) siger han, at ethvert samfund har brug for en borgerlig religion; en civilreligion, der får den enkelte borger til at elske sit land og overholde lovene. Civilreligionens opgave er at sikre samfundsmoralen, som han kalder det. Denne civilreligion har intet at gøre med det enkelte menneskes tro, som ifølge Rousseau er en privatsag, der ikke angår staten. Staten skal netop være tolerant, hvad angår religion. Men tanken er, at samfundet har brug for noget, der samler alle borgerne på tværs af forskellige religiøse tilhørsforhold. For et samfund kan ikke holdes sammen af de enkelte individers egeninteresser. Ifølge Rousseau skal der være noget overordnet til at samle et samfund.

Den amerikanske sociolog Robert N. Bellah (1927-2013) har også været optaget af begrebet civilreligion. I 1967 stiller han i det lille skrift *Civilreligion i Amerika* (Bellah 2011) spørgsmålet om, hvad der får Amerika til at hænge sammen, når landet er præget af stor religiøs og kulturel diversitet. Hans svar er, at nationen dyrker sig selv gennem en civilreligion, hvis opgave det er at få borgerne til at elske deres land og ofre sig for deres land uanset religiøst tilhørsforhold. Gennem analyser af de amerikanske præsidenters taler (fx indsættelsestaler) mener han at kunne finde frem til en amerikansk civilreligion. Præsidenterne referer til begrebet Gud, som kobles med nationen, men pointen er ifølge Bellah, at denne Gud ikke knyttes til nogen specifik trossamfund, hvorved alle – uanset religiøs overbevisning – kan føle sig inkluderet i begrebet. Sigende er det, at Kristus aldrig nævnes i talerne, for civilreligion er netop *ikke* kristendom, om end den har meget til fælles med kristendommen. Den amerikanske civilreligion har som enhver anden religion sine helligdage, fx Memorial Day og Thanksgiving. I den amerikanske forfatning slås det fast, at der er en klar adskillelse mellem stat og religion. Amerika er et sekulariseret land, hvilket her betyder, at staten ikke må favorisere et trossamfund frem for andre. Bellah spørger: »Når man tænker på adskillelsen mellem stat og kirke, hvordan kan man så retfærdiggøre, at en præsident overhovedet bruger Gud?« (Bellah 2011: 10). I sit svar peger han på, at det politiske felt godt kan have en religiøs dimension, om end religion er en privatsag. Og han siger videre: »Den offentlige religiøse dimension udtrykkes i et sæt af trosforestillinger, symboler og ritualer, som jeg kalder civilreligion« (ibid.).

Hvis vi retter blikket mod Danmark, hvordan forholder det sig så med civilreligion? Det er svært, for ikke at sige utænkeligt, at forestille sig statsministre i Danmark referere til Gud, men det til trods, fin-civilreligiøs forbindelse imellem Folketinget og religion, nemlig den årlige gudstjeneste ved Folketingets åbning. Hvert år den første tirsdag i oktober åbner Det Danske Folketing. Og det markeres bl.a. med en gudstjeneste i slotskirken. Ved denne begivenhed følges årets prædikanter, der udvælges af kirkeministeriet, med statsministeren, kirkeministeren og folketingsformand ud af kirken efter gudstjenesten, hvormed forbindelsen mellem det danske demokrati og den evangelisk-lutherske kristendom markeres. Denne tradition går tilbage til den grundlovgivende forsamling og tog sin begyndelse i 1848. Tanken var her, at Gud skulle yde forsamlingen beskyttelse. Professor i religionssociologi Margit Warburg understreger, at gudstjenesten ikke retter sig mod det enkelte folketingsmedlem, men netop skal understrege fornærvede forbindelse mellem staten og kirken (Warburg 2013: 24).

Der har ofte været rettet en kritik af gudstjenesten ved Folketingets åbning, for hvad er logikken i, at folketingsåret markeres med et kristent ritual i et samfund, hvor man gør en dyd ud af at skelne mellem politik og religion?

I forbindelse med bogen *Gud på Borgen* (Brandt og Böwadt 2011) spurgte vi de kirkepolitiske ordførere fra samtlige partier, hvad de mente om åbningsgudstjenesten. Interessant i den sammenhæng var, at politikerne på tværs af partifarve og forskellige holdninger til kristendommen, stort set svarede det samme. Der var ikke den store modstand mod gudstjenesten. Det gennemgående argument var, at det jo var en tradition, og at det var frivilligt at deltage. Politikernes holdning til åbningsgudstjenesten kan være med til at underbygge tolkningen af den som et civilreligiøst element, der ikke opleves som religion, men som noget, der skaber og fejrer sammenhængskraften i samfundet.

Margit Warburg nævner en række andre eksempler på dansk civilreligion. Når dronningen i sin nytårstale slutter af med ordene »Gud bevare Danmark«, er der ifølge Warburg tale om civilreligion, da der er tale om en ikke-specifik inkluderende Gud. I forbindelse med julen er der også en række civilreligiøse elementer. Julegudstjenesten den 24. december, som er et tilløbsstykke i stort set alle kir-

ker, er ikke en helligdag for kirken, men indgår som en del af den almindelige verdslige julefejring. Vigtigt i den forbindelse er det, at den har en national karakter, påpeger Warburg. Den bliver set som en dansk måde at holde jul på (ibid.: 38). Det samme kan man sige om mange skolers tradition for at holde julegudstjeneste i den lokale kirke, hvilket vi vender tilbage til i kapitel 6. Også juletræet kan ses som et udtryk for civilreligion. Warburg refererer til sagen om en beboerforening i Kokkedal, hvor man et år besluttede ikke at ville have et juletræ i december, hvilket skabte en stor debat og bl.a. blev set som et angreb på danske værdier (ibid.: 39).

At selv gudstjenester og forskellige traditioner i forbindelse med kristne højtid, så som Sankt Hans, nytår og fastelavn, kan være udtryk for civilreligion er interessant fordi det viser hvordan grænserne i virkelighedens verden er meget flydende mellem religion og tradition, hvilket vil blive uddybet senere.

Religionens plads i skolen

Er den danske folkeskole en sekulær eller en religiøs skole? Det skal vi kigge nærmere på i det følgende. Historisk set er der ikke så meget at diskutere. Skolen har i århundreder været tæt knyttet til kirken og under kirkens tilsyn, hvilket skyldes, at evangelisk-luthersk kristendom har været den dominerende religion i Danmark siden reformationen i 1536. Det sætter naturligvis sine spor i kraft af, hvad man kan kalde *kulturelle selvfølgheder* – dvs. handlinger og tankegange, som nogle gange er så naturlige for os, at vi overhovedet ikke tænker over det. De er blevet til vaner og handlinger, vi slet ikke sætter spørgsmålstegn ved. »Sådan har vi jo altid gjort«, tænker vi. For eksempel forestiller mange – også ansatte i skolen – sig umiddelbart, at religion *ikke* fylder i den danske folkeskole. Vi opfatter disse institutioner som sekulariserede, hvilket de jo også er et langt stykke hen ad vejen. Antropologen Laura Gilliam har lavet feltarbejde på en dansk folkeskole, hvor det viste sig, at skolen selv opfattede sig som en sekulær skole, hvor religion ingen rolle spillede. Imidlertid oplevede elever af anden etnisk herkomst sagen anderledes. De oplevede, at kristendommen fyldte omkring højtidene (Gilliam 2008). Religionssociolog Sidsel Vive Jensen, der også har undersøgt religionens rolle i skolen, har samme pointe som Gilliam: Religion fylder i skolen gennem en række folkekirkelige traditioner. Hun fremhæver:

»Den form for religion, der kommer til udtryk gennem disse folkekirkelige traditioner, synes at være en så integreret del af skolens virke og skoleårets gang, at den nærmest ikke opfattes som religion. Det er ofte først i mødet med skoleelever, der ikke er folkekirkekristerne, at skolens forhold til religion bliver tydeliggjort« (Jensen 2012: 6, se også Jensen 2013).

Undersøgelser i både britiske og danske skoler peger på, at skoleledere generelt ikke er optagede af at lede i forhold til religion, og resultatet bliver det, hun kalder 'skole-sekularisme', nemlig skolens selvforståelse af ikke at praktisere religion, samtidig med at den er åben over for traditioner af civilreligios eller endog af religiøs karakter. Indifference og ignorance er ifølge Sidsel Vive Jensen normen snarere end undtagelsen blandt skoleledere – men også i befolkningen (Jensen 2013: 145).

Fra politisk hold har der de sidste 10-15 års tid været en stigende tendens til at understrege, at den danske folkeskole og den danske folkekirke både er og skal være knyttet til hinanden. Det skyldes i høj grad, at kristendommen pga. et øget antal indbyggere med muslimsk baggrund har fyldt meget værdi- og symbolpolitisk. Således er der i dag ikke mange politikere, der fx vil forsøge at ændre navnet på faget kristendomsundskab. Folkeskolens religionslærforening har i mange år kæmpet for, at fagets navn skal ændres til religion. Da vi spurgte undervisningsminister Merete Riisager, hvad hun mente om den sag, lød hendes korte svar: »Det er ikke regeringens holdning, at det skal ændres«.

I det følgende retter vi fokus mod en række centrale, faglige begreber, som kan virke som stillads for vores forståelse af, hvad der er på færde her. Begreberne kan altså hjælpe os med at skabe klarhed over en række spørgsmål såsom: Fylder religion eller ej? Er der overhovedet tale om religion eller snarere om traditioner?

Centrale begreber

De centrale, faglige begreber, som behandles i det følgende, er:

- Sekularisering
- Kulturkristendom
- Religion som privatsag
- Kulturelle selvfølgheder
- Status quo-neutralitet.

Vi begynder med begrebet *sekularisering*, som vi her blot knytter nogle overordnede kommentarer til. I kapitel 3 udfolder vi begrebet yderligere. Kort fortalt er Danmark i vid udstrækning et sekulariseret land – i hvert fald forstået på den måde, at kirken ingen politisk magt har, og at religiøse argumenter ikke er valide på Christiansborg. I den forstand skelner vi mellem politik og religion. På samme tid har vi dog et kirkeministerium, der, som navnet antyder, har kirken som arbejdsområde. Ministeriets ansvar omfatter især folkekirkens økonomi, dens styrelse og dens personale (Kirkeministeriet 2018).

Som tidligere nævnt har den danske folkekirke en privilegeret plads i Grundloven. I den forstand at staten har en særlig forpligtelse på folkekirkens administrative forhold har vi en statskirke i Danmark. Endvidere er folkekirken også langt det største trossamfund i Danmark i forhold til antal medlemmer. Danmark er stærkt præget af evangelisk-luthersk kristendom. Det forhold påvirkes imidlertid af, at vi, når vi taler om kristendom i Danmark, i høj grad taler om *kulturkristendom*, hvilket indebærer, at der er tale om kulturelle vaner. Således gør man typisk brug af de kirkelige ritualer, som knytter sig til den enkeltes livsforløb; dåb, konfirmation, vielse og begravelse – men ikke af kirkens almindelige tilbud om søndagsgudstjenester. Zuckerman beskriver, at hans informanter fortæller, at de bliver gift i den »smukke« kirke frem for det »kedelige« rådhus, »fordi det hører med til »traditionen«, eller fordi det er mere 'romantisk'...« (Zuckerman 2008: 21). I Humanistisk Samfund tilbyder man ceremonier, herunder bryllup, på et ikke-religiøst grundlag. Men der er imidlertid ikke særlig stor søgning til disse tilbud. Ifølge forperson **Lone Ree Milkær** skyldes det primært, at Humanistisk Samfund ikke har juridisk vielsesmyndighed. Hun siger videre: »Det kan man se i de lande, hvor vores søsterorganisationer har fået juridisk vielsesbemyndigelse. I Skotland, Island og Norge er det nogle

helt andre tal, vi ser. Sidste år i Skotland var humanistiske vielser dem, der var allerflest af i forhold til alle andre slags vielser. Det hænger også sammen med, at mange englændere tager til Skotland for at få en humanistisk vielse. På Island fik Humanistisk Samfund juridisk vielsemyndighed i 2015, og der er humanistiske vielser steget fra 20 til 300. Det vokser virkelig meget, når man får juridisk vielsesmyndighed».

Flertallet, ca. 70 % ud af de 80 %, der er medlemmer af kirken, benytter sig kun af kirken ved ganske særlige lejligheder og kunne ikke drømme om at frekventere kirken hver søndag. Peter B. Andersen og Peter Lüchau skelner her mellem de *traditionelle* og de *kirkefremmede*. Førstnævnte (31 %) kommer i kirken ved højtiderne, sidstnævnte (59 %) kommer i kirken mindre end én gang om året (Andersen og Lüchau 2011: 81). Den engelske religionssociolog Grace Davie kalder denne tendens for 'vicarious religion', altså: stedfortrædende religion (Berger m.fl. 2010: 25). Ifølge Davie kan vi altså se den store medlemsprocent som et udtryk for at mange gerne betaler for at stå for forbindelsen til Vor Herre i tilfælde af, at han rent faktisk skulle eksistere, eller også ønsker vi kirkens fortsatte eksistens for samfundets skyld, men uden at vi eksplicit vil engagere os i den. En slags religiøs forsikring, kunne man kalde det. Vi vil ikke undvære kirken, men på den anden side vil vi heller ikke deltage aktivt i den.

Phil Zuckerman blev i forbindelse med sit ophold i Danmark overrasket over, hvor nødigt danskere talte om religion. Ifølge ham var danskerne enten modvillige eller tilbageholdende, når de blev bedt om at tale om deres tro (Zuckerman 2008: 115): »Det, jeg nåede frem til, var, at religion ikke så meget er en privatsag og personligt emne, men faktisk et ikke-emne« (ibid.: 119). Religion interesserer simpelthen ikke folk, hævder han. Inden for protestantismen opfatter man gerne religion som en privatsag eller en personlig sag (Berger m.fl. 2010: 172). Når man på denne måde taler om **religion som privatsag**, er det en tanke, der går tilbage til oplysningstiden i 1700-tallet, og bag dette ligger der en principiel skelnen mellem det offentlige rum og det private rum. I kapitel 4 vil vi se nærmere på, hvordan forestillingen om religion som privatsag ikke indtager den samme plads inden for fx jødedom, katolicisme og islam. Som en følge af denne skelnen mellem det offentlige og det private rum mener man, at religiøse ytringer og religiøse udtryk ikke hører hjemme i det offentlige rum, herunder i skolen. Tilstedeværelsen af islam har ud-

fordret mange kulturkristne danskere på deres oplevelse af, at religion er noget privat, for islam opleves af mange som en meget synlig religion. »Hold religionen indendørs«, sådan lød opfordringen fra tidligere statsminister Anders Fogh Rasmussen i 2006 i kølvandet på karikaturstriden (Rasmussen 2006). Den grundlovssikrede religionsfrihed stiller imidlertid ikke krav om, at manifestationen af religionen skal foregå 'indendørs'. Retten til offentlig religion hænger sammen med forsamlingsfriheden, pointerer Lisbet Christoffersen, som er professor i ret, religion og samfund (Christoffersen 2012: 243). Man har altså frihed til religionsudøvelse alene og fælles, og både privat og offentligt, med mindre det er til fare for den offentlige orden.

Sidsel Vive Jensen har interviewet en række professionelle med ansættelse i skoleverdenen, og hun kalder disse 'skoleprofessionelle'. Hun mener at kunne konkludere, at flertallet af disse skoleprofessionelle netop betragter religion som en privatsag, hvilket medfører, at de ikke tolker de folkekirkelige traditioner, der foregår i skolen, som religion. Denne mangel på konsistens forklarer Vive Jensen med, at de har en smal religionsforståelse, som indebærer, at de tolker skolens traditioner som kulturelle snarere end religiøse. En tolkning, der bl.a. baserer sig på, at de fleste skoleprofessionelle principielt mener, at skole og religion skal være adskilt, om end man altså fx holder juleafslutning i kirken (Jensen 2012: 7). Hvorvidt juleafslutningen i kirken er at betragte som religion eller tradition, vil blive behandlet nærmere i kapitel 6, hvor interviewpersonernes forskellige synspunkter vil blive præsenteret og analyseret.

I forrige afsnit berørte vi kort begrebet **kulturelle selvfølgeligheder**, og med dette menes der vaner og handlinger, som vi er så vant til at gøre, at vi slet ikke overvejer, at vi gør det. Det er først, når vi møder nogen, der tænker og handler anderledes, at vi bliver opmærksomme på, at det, vi regner med er selvfølgeligt, på ingen måde er selvfølgeligt for andre. Så længe et samfund er relativt monokulturelt, er der en lang række kulturelle selvfølgeligheder, som ikke bliver udfordret, og dermed bliver de formentlige heller ikke synlige. Man kan fortsætte, som man altid har gjort. At man tager fællesbad efter idræt i skolen har gennem en årrække været en kulturel selvfølgelighed, men er i dag blevet udfordret af såvel unge mennesker med muslimsk baggrund som unge mennesker, der med en ændret kropskultur er blevet væsentligt mere blufærdige over for nøgenhed.

At noget opfattes som kulturelt selvfølgeligt hænger sammen med

begrebet *status quo-neutralitet*. Hans Boas Dabelsteen, som forsker i sekularisme, henviser til dette begreb i en analyse af den privilegerede rolle, den danske folkekirke har i Danmark. Status quo-neutralitet dækker over, at man betragter måden, tingene »altid« har været på som »moralisk neutral« og derfor uanfægtelig (Dabelsteen 2012: 350). Fx kan politikere argumentere for, at det er helt naturligt, at DR er forpligtet til at formidle den kristne kulturarv – dvs. helt konkret at transmittere gudstjenester om søndagen – mens samme politikere i andre sammenhænge argumenterer for, at religiøse tørklæder ikke hører hjemme i statsligt regi, for det rum bør være religiøst neutralt. Som tidligere nævnt oplever mange folkeskoler sig selv som religiøst neutrale, selvom skolerne fejrer den danske folkekirkes højtid. Altså, det man plejer at gøre, anser man som neutralt og derfor noget, man ikke behøver at forklare endsisge forholde sig reflekteret til.

I dette indledende kapitel har vi ridset en række dilemmaer op samt givet en præsentation af en række centrale begreber, der kan være nyttige at kende til i forhold til bogens videre diskussioner. I det følgende kapitel skal fokus rettes nærmere mod begreberne sekularisering og sekularisme, og vi skal for første gang høre mere indgående fra vores interviewpersoner.

Litteratur

- Andersen, Peter og Luchau, Peter (2011): »Individualisering og aftraditionisering af danskernes religiøse værdier«. I: Peter Gundelach (red.): *Små og store forandringer. Danskernes værdier siden 1981*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bellah, Robert N. (2011): *Civilreligion i Amerika*. Aarhus: Systime.
- Berger, Peter, Davie, Grace og Fokas, Effie (2010): *Religiøse USA – sekulære Europa*. København: Forlaget Anis.
- Brandt, Ane Kirstine og Bøwadt, Pia Rose (2011): *Gud på Borgen – Interview med danske politikere om religionens rolle i samfundet*. København: Forlaget UCC.
- Christoffersen, Lisbet (2012): »Den aktuelle danske religionsretlige model«. I: Lisbet Christoffersen m.fl. (red.): *Fremtidens danske religionsmodel*. København: Forlaget Anis.
- Dabelsteen, Hans Boas (2012): »Staten, folkekirken og dansk sekularisme«. I: Lisbet Christoffersen m.fl. (red.): *Fremtidens danske religionsmodel*. København: Forlaget Anis.
- Danmarks Riges Grundlov med kommentarer (1999): Henrik Zahle (red.). København: Jurist og Økonomforbundet.
- Danmarks Statistik (2018): »Medlemmer af Folkekirken»: [https://dst.dk/da/Statistik/emner/kultur-og-](https://dst.dk/da/Statistik/emner/kultur-og)

- kirke/folkekirken/medlemmer-af-folkekirken (hentet maj 2018).
- Folkekirke & Religionsmøde (2017): »*Kirkelige handlinger i det pluralistiske samfund*«, 25. oktober 2017: <https://religionsmøde.dk/aktuelt/nyhedsarkiv/kirkelige-handlinger-i-det-pluralistiske-samfund> (hentet maj 2018).
- Folketinget (2017): Udkast til Forslag til folketingsbeslutning om forbud mod bederum på offentlige uddannelsesinstitutioner. Folketingstidende.
- Gilliam, Laura (2008): »Svinekød, shorts og ballade. Børns forståelse af den danske og den muslimske identitet i skolen«. *Tidsskrift for Islamsforskning – Islam og uddannelse*, 3/2008.
- Holm, Bo (2017): *Reformationen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jensen, Sidsel Vive (2012): »Religion er en personlig sag, der ikke har noget at gøre med skolen«. *Religionslæreren* 1/2012.
- Jensen, Sidsel Vive (2013): *It has nothing to do with religion: Governance of Muslim practices in Danish public schools*. Ph.d.-afhandling, Aarhus: Aarhus Universitet.
- Kirkeministeriet (2018): »Om kirkeministeriet»: <http://www.km.dk/ministeriet/>. »Dåbstatl»: <http://www.km.dk/folkekirken/kirkestatistik/daabstatl/> (hentet maj 2018).
- Kristeligt Dagblad (2017): »Undersøgelse. Særligt kristne benytter bederum på skoler«. Trykt den 11. juni 2017.
- Korsgaard, Ove (2001): »En grundtvigianer i republikansk klædedragt«. I: Ove Korsgaard (red.): *Poetisk demokrati*. København: Gads Forlag.

- Leth-Nissen, Karen Marie og Trolle, Astrid Krabbe (2015): *Dåb eller ej*. Det Teologiske Fakultet: Københavns Universitet.
- Locke, John (2007): *Et brev om tolerancen*. København: Det lille Forlag.
- Rasmussen, Anders Fogh (2006): »Hold religionen indendørs«. *Kronik i Politiken* 20. maj 2006.
- Reiter, Gry Inger og Lund, Kenneth (2017): »Folk synes, man har knald i låget, når man kritiserer kristendom i Danmark«. *Politiken* 3. december 2017.
- Rousseau, Jean-Jacques (2007): *Samfundskontrakten*. København: Det lille Forlag.
- Schmidt, Ulla (2011): »State, Law and Religion in Norway«. *Nordic Journal of Religion and Society*, 24 (2).
- Sjernerfelt, Frederik (2017): *Syn myter om Luther*. København: Gyldendal.
- Statsministeriet (2016): *Regeringsgrundlag. For et friere, rigere og mere trygt Danmark*. København: Statsministeriet.
- Undervisningsministeriet (2017): *Bekendtgørelse af lov om folkeskolen*, LBK nr. 989 af 23/08/2017. <https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=196651> (hentet maj 2018).
- Warburg, Margit (2013): »Gud bevare Danmark. Dansk civilreligion i det store og det små«. I: Margit Warburg m.fl. (red.): *Civilreligion i Danmark*. Aarhus: Forlaget Univers.
- Zuckerman, Phil (2008): *Samfund uden Gud*. Aarhus: Forlaget Univers.